



Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն .

ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԻ
ՉՈՐ ԱՐԱՐ Պ. ՀԱՆԻԲՈՎ. ՅԱՄԻՆ 1848.

(Շարայարութիւն եւ վերջ. Տես էջ 8. 81. 126. 149.)

Այն շէնքերուն քով՝ որ Այազանի փոսին վրայ կախուած պատին կրրընած են, դուռ մը կայ որ վերջը պատով ցոցեր են. այն դուռը գետը կը տանէր խիստ դարձար ճամբով մը Այազանի ձախ եզերքը, ուր փոսեր ու անձաւներ փորեր են : Ատենով այն ծակերը Անույ բնակչաց հաստապուն տներն են եղեր, ոչ միայն պատերազմի ատեն, ինչպէս որ բազումը կարծեցին, այլ եւ խաղաղութեան ժամանակ :

Հայոց այս գետնի տակ բնակելու սովորութիւնը մինչեւ մեր օրերը կը տեսէ այն կողմերն ուր որ հողը այն տեսակ աշխատութեանց կուգայ. եւ ալ Գարապաղ գաւառին կիրուսի ըսուած գեղին մէջ անոնցմէ

Գ. ՏԱՐԻ. — ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ 1857.

INCURSION A ANI

PAR M. KHANIKOF EN 1848.

(Suite et fin. Voir Pages 8. 81. 126. 149.)

Près de ces édifices, adossés au mur suspendu sur le ravn de l'Alaza, il y avait une porte qui a été murée depuis, et qui conduisait à la rivière par un chemin à pente très-rapide, tracé sur la rive gauche de l'Alaza, qui est tout percé ici de trous et de cavernes. Ces excavations servaient jadis de demeures permanentes aux habitants d'Ani, non-seulement en temps de guerre, comme plusieurs le pensent, mais aussi en temps de paix.

« Cette vie troglodytique, s'est perpétuée chez les Arméniens jusqu'à nos jours, partout où le sol se prête à ces sortes de travaux, et j'ai eu l'occasion de la voir pratiquée dans le Karabagh, dans le village arménien de

մեկը տեսնելու առիթն ունեցայ : Այս տեսակ բնակարանը, որ անշուշտ գետնին երեսը տուն մը շինելու ջանի աշխատակի է, այն կողմերու բնակչաց համար մասնաւոր դիւրութիւն մը ունի, որովհետեւ իրենք փայտ չունին, եւ բնակարանին դրսի օդոյն անմատչելի ըլլալով՝ անոր փոփոխութիւններն ալ շատ չեն գտար. անով ճմեռը շատ աւելի կը տաքանայ քիչ մը փայտով՝ որ Հայաստանի մէջ սակաւագիւտ ու քանկագին է : Միտքս կուգայ որ նոյն տարւոյն նոյեմբերին 16ին, բաւական ցուրտ օդով Կիրոսի գեղն որ հասայ, շատ աշխատեցայ որ վառարանիս մէջ միշտ կրակ վառելով խուցս տաքցնեմ. շատ զարմացայ երբոր այն կաւէ ապառաժներուն մէջ փորուած անհամար անճաւներէն մեկուն մէջ մտած առեմն տեսայ որ շատ տաք է, եւ այն անճաւներուն մէջ շատ գեղացիք կը բնակին : Քաղաքին այն կտորը մանրամասնաբար դիտելէս ետեւ նորէն մզկիթը գնացի, անկէ մեծ դռներն դուրս ելայ :

Ետքը Բագրատունեաց անմարդաբնակ մայրաքաղաքին աւերակացը վերջին բարեւս տուի, եւ նոյն ճամբով Խոյաժանքի կայանը դարձայ, ուր բոլոր օրը քաջած յոգնութենէս հանգչեցայ :

Անուոյ աւերակներէն բերած հնութեանց աւարտ բնէնէն առաջ կարծեմ թէ աւելորդ չըլլար նոս այն մայրաքաղաքին պատմութեան քանի մը բուսականները լիղել, անոր մանմետականաց հետ վերաբերութիւն ունեցած ատենը եւ անոնց իշխանութեան տակ եղած ժամանակ :

Պ. Սեն-Մարքէն իր ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ անուամբ պատմական գրութիւնն մէջ (Հատ. Ա, էրես 111-114) կըսէ թէ հինգերորդ դարուն մէջ Անին պզտիկ ամրոց մըն էր, զոր Կամսարականը 785ին Աշոտայ տուին. կարծեմ թէ իր այս խեղճ դրիցը համար է որ Հայաստան նուաճող Արաբացոց առաջին աշխարհակալներուն աջին գրեթէ չղկաւ : Աշոտ Էրրորդի ժամանակ 961ին Անի արքայանիստ քաղաք եղաւ. այս քաղաքը ամուր պարսպով մը պատեց զայն եւ մէջը շատ եկեղեցիներ շինեց : Անոր որդին Սմբատ Բ աշտարակազարդ Էրկրորդ պարսպով մը պատեց Անին, որ Բագրատունիք 1045ին Յունաց ձեռքը տուին : Յոյքն ուն շատ զկեցան. վասն զի 1064ին Սելճուգեանց Ալփասլան սուլթանը կամ մանաւանդ անոր որդին Մելիք Շան Էկաւ տիրեց քաղաքին. Ետքը անկիկայ Պենի-Շետաւանքուն ծախեց, որոց տիրապետութիւնը իրենց քիւրտ նա-

Guiroussi. Ce mode de se loger, qui certes coûte tout autant de peine que la construction d'une maison à la surface de la terre, a un attrait particulier aux yeux des habitants de ces contrées dénuées de bois, puisqu'en rendant leurs habitations moins accessibles à l'air extérieur, il les rend aussi moins sensibles aux variations de température de l'atmosphère, et par conséquent leur procure beaucoup plus de chaleur en hiver, avec beaucoup moins, ou presque pas de frais pour le bois de chauffage, denrée excessivement rare et coûteuse en Arménie. Je me rappelle que le 16/25 novembre de la même année, arrivé à *Guiroussi* par un froid assez sensible, et ayant eu toutes les peines du monde à chauffer ma chambre en entretenant un feu constant dans ma cheminée, j'ai été étonné de trouver une température fort agréable dans une des nombreuses cavernes, percées dans les rochers argileux qui entourent ce village et qui servent de domicile permanent à bon nombre de paysans. Ayant examiné en détail cette partie de la ville, je me rendis derechef vers la mosquée, et de là je sortis par la grande porte.

« Puis je dis adieu aux ruines de la solitaire capitale des Bagratides, et je revins par le même chemin au poste de Kochavank, où je pus enfin me reposer des fatigues de la journée.

« Avant de discuter le pauvre butin archéologique que j'ai rapporté des ruines d'Ani, je ne crois pas surperflu de grouper ici quelques dates de l'histoire de cette capitale, pendant l'époque de sa dépendance des Musulmans et de ses relations avec eux.

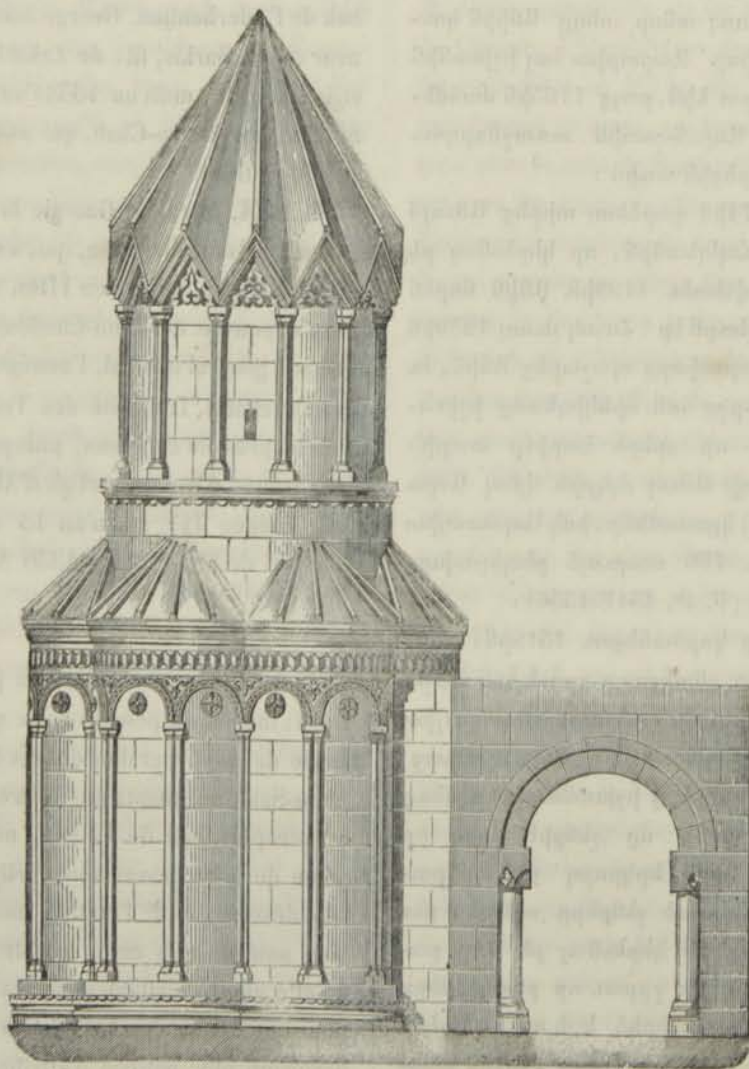
« M. Saint-Martin nous apprend dans son excellent ouvrage « Mémoires sur l'Arménie » (t. I, p. 111 à 114) qu'au V^e siècle de notre ère Ani n'était qu'une petite forteresse, cédée en 783 à Achod, par les Gamsaragans; c'est à cette humble position qu'elle doit, je crois, d'être restée pour ainsi dire inaperçue par les premiers conquérants arabes qui subjuguèrent l'Arménie. En l'an 961, Ani devint, sous Achod III, une résidence royale, et ce fut lui qui l'enceignit d'une forte muraille et y bâtit plusieurs églises; son fils Sempat II l'entoura d'un second mur, flanqué de tours, et en 1045 les Bagratides la cédèrent aux Grecs, qui n'en jouirent pas longtemps, car en 1064 elle fut prise par le sultan Seldjoukide Alp-Arslan, ou plutôt par son fils Mélik-Chah; bientôt après elle fut vendue par lui aux Béni-Cheddad, et nous voyons qu'ils commencèrent leur règne par un acte de tolérance digne de leur origine kourde, en rétablissant, en 1082,

խաճարց արժանի ներդրամուրեամբ սկսան, վասն զի 1082ին Անույ մեջ կարողիկոսական արուոյ նորէն հաստատեցին, որ Ալիաւանի աշխարհալուրեւնէն ի վեր անկեց վերցուած էր: Բարսեղ Էպիսկոպոսը հոն Մանուգար Էմիրին հաւանութեամբը արեւելեան Հայոց կարողիկոս օծուեցաւ:

Պէնի-Շետտար ցեղին իշխանները անընդհատ մին-

la dignité patriarcale, abolie dans cette ville depuis la conquête d'Alp-Arslan; l'évêque Parsegh, ou Basile, y fut sacré patriarche des Arméniens orientaux, avec l'agrément de l'émir Manoutchar.

Les princes de la dynastie des Béni-Cheddad régnèrent



Սուրբ Գեորգ, մերձ յԱնի. — Chapelle Saint-Georges aux tombeaux des rois d'Ani.

ջէն 1124ը տիրեցին. այն տարին Վրաստանի բազաւորը Դաւիթ Նորոգող, Ապուլտար Բ Էմիրը վերնտեց Անիէն. բայց ինքն ալ յաղթութիւնը շատ ջվայեղեց. վասնզի Փաւլուն Բ, Ապուլտարի որդին, որ Անույ առժանէն վերջը խորասան փախեր էր, 1126ին բազմարիւ բանակով եկաւ. Անին պաշարեց առաւ, Վրացոց նետ պատուաւոր դաշինք մը դրաւ, եւ խօսք տուաւ որ բաղարին մեջի քրիստոնէից նեղութիւն չտայ, ու կարողիկէին վրայի մեծ խաչը վար չառնու:

Պ. Պոստէի հրատարակած Շետտարներուն ցանկին

sans interruption jusqu'en 1124, époque à laquelle l'émir Aboul-Séwar II fut chassé d'Ani par le roi de Géorgie David-le-Réparateur, qui ne conserva pas longtemps sa conquête; car Phadloun II, fils du précédent, réfugié après la prise d'Ani dans le Khorasan, revint de-là en 1126, avec une nombreuse armée, et reprit Ani après un siège, en accordant aux Géorgiens une capitulation honorable, en promettant de ne point inquiéter les chrétiens de la ville et de laisser subsister la grande croix qui avait été érigée sur le dôme de l'église patriarcale.

Nous apprenons, par la liste des Cheddad publiée par

գիտենք քեփատյուն Բ, մեռաւ 1152ին, եւ քեՄանմուտ եղբայրը անոր տեղը Անիի էմիր եղաւ : 1198ին ասոր Գեյ որդին Սուլթան պատուանունն ընդունեցաւ :

Պ. Անն-Մարթէն կըսէ քե 1161ին Գեորգ Գ քաղաւորը Փատյուն երրորդին ձեռքէն Անին առաւ, եւ տուաւ Սադուն անունով վրացի իշխանի մը որ ապստամբեցաւ, յաղթուեցաւ եւ Ատրպատականի Երտօզ արաբէկին քով փախաւ : Գեորգ անոր տեղը Անիին կուսակալ անուանեց Սարգիսը՝ Զաքարիա հայ իշխանին որդին որոյ նախնիք քիւրտ էին. բայց 1163ին մանմետականը նորէն եկան Ապան-շահին առաջնորդութեամբը քաղաքը պաշարեցին առին :

Վրաց քաղաւորը 1174ին դարձեալ տիրեց Անույն եւ յանձնեց Իւանէ Ուռապէտանին, որ կերենայ քե շատ չկեցաւ հոն, որովհետեւ 1198ին Անին նորէն Պէնի-Շէտտատներուն ձեռքէն էր : Հուսկ յետոյ 1259ին Մողոյաց Զարմաշան զօրավարը պաշարեց Անին, եւ շատ աշխատութենէ վերջը հոն ձինկիզեանց իշխանութիւնը հաստատեց, որ գրեթէ հարիւր տարի չափ դիմացաւ, վասն զի Անույ մզկրին վրայ Ապու Սայետի եարլըը (ստակ) կըտեսներ. իսկ Ապուսայիտ ինքնէր 717էն մինչեւ 756 տարւոյն թափի-ախըր ամսոյն 15ը քաղաւորեց (Բ. Թ. 1517-1556) :

Անի երկրաշարժով մը կործանեցաւ 1519ին. բայց շատ հաւանական չէ որ բնակչացը ցրուելուն պատճառն այս ըլլայ. վասն զի նախ՝ անշուշտ Ապուսայիտ որ այն աղետալի դիպուածէն երկու տարի առաջ՝ տասուերկու տարեկան ատենը իշխանութիւնը ձեռք առաւ, անմարդի քաղաքի մը շէնքին վրայ իր եարլըըը փորագրել չէր տար. երկրորդ՝ այն երկրաշարժէն շատ առաջ շինուած շէնքերը այնպէս լաւ մնացած են որ հաւանական կերենայ քե Անի քաղաքին այնպէս մեծ վնաս մը չըրաւ որ բնակիչները պարտաւորէին իրենց հայրենիքէն ելլելու : Ուրեմն շատ աւելի բնական է կարծել քե Անույ վերջին անկմանը պատճառ Պարսից հալածանքներն ու բոլոր մօտակայ երկիրներուն ապահով չըլլալն էր, քանի որ Պարսկաստանի մէջ Մողոլներուն ցեղը պակսելու եւ իյնալու վրայ էր :

Մանմետականաց Անույ մէջ ունեցած իշխանութեան այս ստորագրութիւնը որչափ ալ անկատար ըլլայ, այս յայտնի է քե երկուք ու կէս դարէն աւելի Անին Մանմետականաց ձեռքը մնաց, ուստի եւ զարմանք չէ քաղաքին մէջ արաբացի եւ պարսիկ արձանագրութիւններ գտնուիլը : Եւ որովհետեւ մանմետական աշխարհակալներէն շատը Խորասանէն կամ Պարսկաստանի միւս գաւառներէն կուգային, բնա-

M. Brosset, qu'il mourût en 1132, et que ce fût son frère Mahmoud qui lui succéda au poste d'émir d'Ani. En 1198, nous retrouvons son fils Kei-Sultan revêtu de cette dignité.

Dans l'intervalle, M. Saint-Martin nous apprend que le roi George III reprit Ani, en 1161, sur Phadloun III, et donna cette ville à un prince géorgien nommé Satoun, qui se revolta, fut battu et se réfugia chez Ildiguiz, atabek de l'Aderbeidjan. George nomma à sa place, gouverneur d'Ani, Sarkis, fils de Zakarie, prince arménien d'origine kourde; mais en 1163 l'autorité musulmane y fut rétablie par Arslan-Chah, qui assiégea cette ville et s'en rendit maître.

En 1174, le roi de Géorgie la prit encore une fois et la confia à Ivané Orpélian, qui, à ce qu'il paraît, n'y resta pas longtemps, puisqu'en 1198, nous voyons Ani de nouveau au pouvoir des Béni-Cheddad. Enfin en 1259 Tehermagan, général mongol, l'assiégea et y établit, après de grands efforts, l'autorité des Tchinguicides, qui s'y soutinrent près de cent ans, puisque nous retrouvons sur la mosquée d'Ani un yarligh d'Abou-Saïd, qui régna depuis l'année 717 jusqu'au 13 du mois rabiassani de l'an 736 de l'H. (1317 à 1336 A. D.).

En 1519, Ani a été détruite par un tremblement de terre; mais il est peu probable que ce soit là la véritable cause de la dispersion de ses habitants; car 1°. certes Abou-Saïd, qui monta sur le trône deux ans avant cette catastrophe, âgé de 12 ans, ne se serait pas donné la peine de faire graver son yarligh sur un édifice d'une ville déserte; et 2°. l'état de conservation de monuments bien antérieurs à cette catastrophe permet de douter qu'elle ait été véritablement assez fatale à la ville d'Ani, pour contraindre les habitants à s'expatrier. Donc il est beaucoup plus naturel d'attribuer la chute fatale d'Ani aux persécutions des Persans et au peu de sécurité de tous les pays avoisinants, pendant l'époque de la décadence définitive et de la chute de la dynastie mongole en Perse.

Cette esquisse de l'époque de la domination des Musulmans à Ani, tout incomplète qu'elle est, nous prouve néanmoins que cette ville est restée plus de deux siècles et demi au pouvoir des Musulmans, et que par conséquent il n'y a rien d'étrange à y trouver des inscriptions arabes et persannes; puis, comme tous les conquérants musulmans venaient pour la plupart du Khorasan d'autres provinces de la Perse, il est tout naturel de

կան է որ Անույ բնակչաց մէջ շատ Պարսիկներ գտնուէին, և իրենց լեզուովը գրուած պատուերները անոնց համար էին, ու Անույ պատերուն վրայ այնչափ դարերէ ի վեր մնացին :

Միանգամայն, այս պատմական պատկերիս նայելով, մեր քաղաք արձանագրութիւնները ժամանակագրական կարգով մը կրնանք դասաւորել. և ըստ այսմ առաջին պիտի դրուի Պ. Ապիրին օրինակած քիւֆի արձանագիրը, որովհետեւ Մանուշարի ժամանակն է, որ երկի եր Շաուրի, հայ մատենագրաց Ապուսուար ըսածը, որ Անիի էմիր եղաւ 1072ին : Այն արձանագրութիւնը կըցուցնէր թէ Անին դաշտի կողմէն գոցող աշտարակազարդ պարիսպը բուն Բ Սմբատայ շինածը չէ, հապա Շետտատները նորէն շինել կամ միայն ամրացուցել են զայն : Անկէ ետքը կուգայ մզկիթին քիւֆի արձանագիրը. և թեպէտ վրան նոյն էմիրին անունը կըգտնենք, սակայն արաբացի շարադրութենէն յայտնի է թէ այն անունը ոչ թէ շէնքը շինողինն է, հապա աւրուած արձանագրին սկիզբները յիշուած մէկուն, վասն զի ետեւէն այս բառերս կան. « Առ քաղաւորութեամբ, » և այլն. և թեպէտ յատուկ անունը չկայ, բայց Շահնշահ մականունը գրուած է, որ կըտրուէր՝ ըստ իմ գիտցածիս՝ միայն Անույ այն էմիրին զոր Վրացիք վոքնտեցին անկէ 1174ին : Ապա ուրեմն իրաւունք ունիմ կարծելու թէ այն մզկիթը շինել տուողը այս Շահնշահը կամ Ամիրշահն է :

Այս ցանկիս մէջ երրորդ պէտք է դնել Քեյ Սուլթանին արձանագիրը, որուն բռնականը շատ աղէկ պահուած է, թեպէտեւ անուանի նախագրութիւն մը չունի, բայց մինչեւ իր ատենը ճանչցուած Պենի-Շետտատներուն ցանկին մէջ անուն մը կանչեցնէ, և կըցուցանէր Վրացիք որ Անույ տիրել էին 1174ին, հոն շատ ատեն չդիմացան : Անկէ ետքը կուգայ Զարարիա արաբէկին արձանագիրը որ կարծեմ թէ 1257ին է : Ամենէն նորը Ապուսայիտ սուլթանինն է, վասն զի չորեքտասներորդ դարուն 17 և 36 տարիներուն մէջ կիլնայ :

Կըվերջացնեմ այս յօդուածն՝ յառաջ բերելով Անմետ Պեն-Մուհամմետ - Էլ-Ղաֆերիի Նիկիարիաբանէն հատուած մը որ Անույ պատմութեան կըվերաբերի, և ոչ երբեք հրատարակուած է, թեպէտեւ Անույ Մելիք Շահնէն պաշարուելուն վրայ օգտակար տեղեկութիւններ կուտայ՝ ականատես վկայէ մը լսած ըլլալով : Սելճուգեանց ցեղին պատմութեանն որ կըհասնի, Արիասլանի քաղաւորութեանը վրայ այսպէս կըլսուի.

« Խօճայ Պիհամբայի (Աննմանին) կտակին մէջ

supposer que parmi les habitants d'Ani il y avait beaucoup de Persans, et c'est à eux que s'adressaient les ordres écrits dans leur langue, que les murs des édifices d'Ani nous ont conservés pendant tant de siècles.

En même temps cet aperçu historique nous permet de classer chronologiquement les inscriptions que nous avons recueillies, et dans ce cas la première place doit être donnée à l'inscription coufique copiée par M. Abich, puisqu'elle est du temps de Manoutchar, fils de Chaour, l'Aboul-Sévar des auteurs arméniens, qui fut émir d'Ani en 1072; elle nous prouve aussi que le mur flanqué de tours, qui borne Ani du côté de la plaine, n'est plus le mur de Sembat II, mais qu'il a été reconstruit ou du moins fortifié par les Chaddad. Puis vient l'inscription coufique de la mosquée, et quoique nous y lisions le nom du même émir, il est clair, par la contexture de la phrase arabe, que ce nom devait appartenir non au constructeur de l'édifice, mais à quelque mention contenue dans le commencement de l'inscription, malheureusement détruit par le temps, car il est suivi des mots : « sous le règne, etc. » et quoique le nom propre y manque, on y lit le titre de Chahan-Chah, roi des rois, qui n'est donné, autant que je sache, qu'à l'émir d'Ani, qui en a été chassé par les Géorgiens en 1174; j'ai donc tout lieu de croire que c'est ce Chahan-Chah, qui est le constructeur de cette mosquée.

La troisième place doit appartenir, dans cette liste, à l'inscription de Kei-Sultan, dont la date est si bien conservée, et quoiqu'elle contienne une prescription peu remarquable en elle-même, elle ajoute un nouveau nom à la liste des Béni-Cheddad connus jusqu'à sa publication, et fait voir que les Géorgiens qui s'emparèrent d'Ani en 1174 ne purent s'y maintenir longtemps. Puis vient l'inscription de l'atabek Zikéria, que je crois être de l'an 1237, comme je viens de l'exposer ci-dessus; enfin la plus moderne est celle du sultan Abou-Saïd, car elle ne peut tomber qu'entre les années 17 et 36 du XIV^e siècle.

Je terminerai cet article en citant un passage du Nigaristan, d'Ahmed-ben-Mouhammed-el-Gaffary, qui a trait à l'histoire d'Ani, et qui n'a jamais été publié, quoiqu'il nous fournisse des détails intéressants sur le siège d'Ani par Mélik-Chah, raconté par un témoin oculaire. Etant parvenu dans la section qui traite de la dynastie des Seldjoukides, au règne d'Alp-Arslan, notre auteur dit :

« Puis il est rapporté dans le testament du Khodja

քառած է քէ 436ին (Ք. Ք. 1063) Ալիասլան սուլթանը Խորասանէն Ռում երթալու ճամբայ ելաւ. բայց երբոր Վրաց երկիրը հասաւ, դեպ ի Ռում գնաց Է. Մելիք Շահ շահգատին յանձնեց որ Վրաց քաղաքորդինը ջնջէ. վերջը երկու գետ ունեցող (*տիւրուտի*) քաղաք մը հասաւ որ խիստ ամուր էր ու խիստ բարձր դիրք մը ունէր, շատ մը ջրով պատած էր, Է. անունն էր *Բնակութիւն սրբոյ կուսին Մարիամու* : Երկրին բոլոր քահանաներն ու կրօնաւորները հոն ժողովուր էին, Է. կրսէին քէ այն քաղաքը քրիստոնէից մեջ սուրբ կարծուած տեղերէն մէկն է. իսկ Վրացիք գրեթէ ամենքն ալ քրիստոնէայ էին : Դիտեցին տեսան որ ճիստոր զօրքը քաղաքին պարիսպներուն չկրնար մօտեցալ, հետեւակ զօրքն ալ անկարելի էր որ այն բոլորածէ աշտարակներուն վրայ ելլէր : Ասոր վրայ շահգատն շատ տրտմեցաւ. վասն զի այն քաղաքը բողոք երբալը՝ առանց բնակչաց վնաս մը հասցընելու, իրեն շատ ծանր կուգար. սուլթանին ալ աղաջէլը որ մնացած զօրքը դրկէ՝ դիւրին բան չէր : Է. քէ որ մէկ կողմանէ, պատերազմը օգուտ մը չընէր Է. հետեւանք մը չունենար, ուրիշ կողմանէ մեծ ամօք էր. « Եթէ բաղդը քաղաքին դռները չբանար : » Այսպէս ըսի իրեն. « Հոգ մի ընէր, վասն զի ինքնակալաց պիտոյքը ուրիշներու պիտոյքէն տարբեր կերպով կըլցուին, Է. հասարակաց մարդկանց պիտոյիցը նման չեն : » Յիրաւի, եթէ իրենց բաղդը ուրիշներու բաղդին նմանէր, Աստուծոյ օգնութիւնը հետեւին չէր ըլլար. անոնց մեծօրիւնը չէր յայտնուէր, ժողովուրդը ալ անոնց զուխ չէին ծուէր Է. անոնց հրամանները չէին կատարէր : »

« Երկրորդ օրը պատերազմի պատրաստութիւն տեսնուեցաւ. յաստեր շինեցին, որով հետեւակ զօրքը Է. քաջերը խրամը անցան. մեծ արիւորիւն ցուցուցին, այլ գործը հետեւանք մը չունեցաւ. Է. շատ քաջ մարդիկ մեռան : Շահգատն առանց իմ զիտնարուս յանդուգն գործոյ մը հետք զարկաւ. իր պահանջողները հետն առած պարսպին կողմ աշտարակներուն մօտեցաւ, ուսկից սկսան հանգոյց ըրած ջուաններ հետէլ, այնպէս որ կրնային զինքը մեծ վտանգի մէջ ձգել. բայց ամենակարողն Աստուծոյ պահեց զինքը, Է. քաղաքէն հեռացան : Այս դիպումս որ լսեցի՝ զարմանքն ու վախը զիս առին, Է. չէի զիտեր քէ ինչ խորհուրդ տամ. մէյ մըն ալ սաստիկ հով մը փրքաւ՝ սաստիկ տեղատարալով. երկինքը այնպէս մըրցաւ որ բոլոր աշխարհ խաւարի մէջ մնաց. այնպէս սուկալի գետնաշարժ մը եղաւ որ կարծես քէ վերջին դա-

Bihanta (l'incomparable), que l'an 436 (1063, de J.-C.) le sultan Alp-Arslan partit du Khorasan pour Roum; mais quand il arriva sur le territoire géorgien, il se porta vers Roum et confia l'épuration du royaume de Géorgie au chah-zadeh Melik-Chah, qui s'y porta; il parvint enfin à une ville *bifluviale*, qui avait une position très-forte et très-élevée; elle est entourée d'une grande masse d'eau, et le nom de cette ville était *résidence de la Vierge Marie*; tous les prêtres et les moines du pays y étaient rassemblés, et l'on disait que cette ville était l'un des endroits réputés saints parmi les chrétiens; quant aux Géorgiens, ils étaient presque tous chrétiens. Après une reconnaissance préalable, il devint évident que la cavalerie ne pouvait s'approcher des murs de la ville, et qu'il était impossible à l'infanterie d'en escalader les tours rondes. Ceci affligea beaucoup le chah-zadeh; car abandonner cette ville sans occasionner aucun dommage aux habitants de la contrée, c'était une chose très-fâcheuse; s'adresser au sultan pour le prier d'envoyer le reste des troupes, n'était pas non plus sans difficulté. Et si, d'un côté, le combat ne présentait aucun profit et n'amenait aucun résultat, d'un autre, la honte était grande; « Si le sort ne se chargeait d'ouvrir les portes de la ville. » Je lui dis ainsi : « Ne t'inquiète pas, car les besoins des potentats sont autrement comblés que ceux des autres et n'ont aucun rapport avec les actions des autres humains. En effet, si leurs destinées ressemblaient à celles des autres, l'aide de Dieu ne les aurait pas accompagnés; leur grandeur ne se manifesterait pas, et les peuples ne courberaient pas la tête devant eux et n'exécuteraient pas leurs ordres.

« En un mot, le jour suivant on fit des préparatifs et des dispositions pour le combat, on construisit des radeaux sur lesquels l'infanterie et les braves passèrent le fossé; ils firent preuve d'une grande ardeur, mais qui n'eut aucun résultat, et beaucoup de braves cessèrent d'exister. A mon insu, le chah-zadeh commit une imprudente hardiesse : accompagné de ses gardes, il s'approcha des tours rondes du mur, d'où l'on commença à lancer des cordes à nœuds coulants (*lasso*), de manière qu'on pouvait craindre qu'il n'en résultât un grand danger pour lui, mais le Dieu tout-puissant l'en préserva et l'on s'éloigna de la ville. Quand cet événement fut connu, l'étonnement et le doute s'emparèrent de mon esprit, et je ne savais plus quel conseil donner, quand tout d'un coup il s'éleva un vent accompagné d'averse; le ciel devint noir, de manière que tout l'univers fut dans l'obscurité; on ressentit un grand tremblement de terre, comme

տաստանի օրն էր : երբոր այն աղետալի դիպուածն անցաւ. եւ աշխարհս նորէն լուսաւորուեցաւ, տեսայ որ պարսպին արեւելեան մասը խրամին մէջ փլեր է, պարիսպները ընկեր են եւ խրամն ալ լեցուեր է, այնպէս որ զինուորները առանց դժուարութեան միջնաբերդը մտան, բոլոր մէջի եկեղեցիներն ու վանքերը այրեցին, եւ զրէթէ բոլոր քրիստոնէաները մանմետական եղան : »

Փետրպուրկ, 10/22 Սեպտեմբեր 1849 :

Ն. ՀԱՆԻԿԵԱՆՅ :

Թարգմանեաց

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Սշակերտ Հայկազեան Վարժարանին :

si c'était le jour du jugement dernier, enfin quand cette catastrophe fut passée et que l'univers s'illumina de nouveau, je vis que le côté oriental des fortifications s'était écroulé dans le fossé, les murs étaient démolis et le fossé comblé, de manière que les soldats entrèrent sans difficulté dans la forteresse, dont toutes les églises et tous les monastères furent brûlés, et presque tous les chrétiens devinrent musulmans. »

Saint-Petersbourg, 10/22 septembre 1849.

N. KHANIKOF.

Traduction

de M. JEAN CALOUSTIAN

Élève du Collège National Arménien.

ՄՈԼԴԱՎԻԱՅ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ.

Մօտերս Փարիզու Փրէս ըսուած օրագրոյն խմբագրաց մէկը Պ. Իսխոոր Քանէն մեր Մոլտաւիա բնակող ազգայնոց վրայ լեռագայ յօդուածն հրատարակեց, որով անոնց իրաւունքը կրպաշտպանէ. այսինքն կըսէ թէ պետք է որ Մոլտաւիոյ Հայերըն եւս Վալաքիոյ Հայոց պէս երկիր եւ ուրիշ ստացուած զննելու իշխանութիւն ունենան :

« Մոլտաւիոյ եւ Վալաքիոյ մէջ շատ մը այլ եւ այլ դասանանքի տէր ժողովուրդներ կան. մեր կըխնդրեմք որ ամենն ալ նոյն իրաւունքները վայելեն զոր Մոլտաւիացիք եւ Վալաքիացիք կըվայելեն : Այս ազգերէն մէկը, Հայոց ժողովուրդն է, որոյ վրայ մասնաւորապէս պիտի խօսիմք, ոչ երբ ուրիշներէն աւելի իրաւունք մը ունենալուն համար, վասն զի քաղաքական հաւասարակցորդ իրաւանց մէջ աւելի եւ պակաս չկայ, այլ որովհետեւ ինքը քաջութիւն ունեցաւ իւր իրաւունքը զօրաւոր կերպով պաշտպանել եւ չքողոյ որ մոռցուի. անկէ զատ գաղղիական ազատ լրագրութեանն համակրական պաշտպանութիւնն իսկ ուղղակի խնդրեց : Ուստի այս իրաւունքներն այսօրուան օրս ուրիշ իրաւունքներէն վեր կըղկեմք. թէպէտ եւ մեր միտքն ու փափարն է ամեն քրիստոնէայ եւ անքրիստոնէայ ժողովրդոց իրաւունքները պաշտպանել :

« Ասկէքանի մը ամիս առաջ՝ Մոլտաւիացաց Ջըմպրու ըսուած լրագիրը նորահաստատ Սքրիպան արքիմանորիսին գրած հատուած մը հրատարակել էր, որով Հայոց ընկերութիւնը սաստիկ կընախառնէր ու

LES DROITS DES ARMÉNIENS EN MOLDAVIE.

Dernièrement un des rédacteurs de la *Presse* a inséré dans ce journal l'article suivant concernant les Arméniens de la Moldavie. Il y prend la défense de leurs droits, c'est-à-dire il démontre que les Arméniens de la Moldavie aussi devraient avoir comme les Arméniens de la Valachie, le droit d'acheter des immeubles.

« La Moldo-Valachie contient plusieurs communions dissidentes : nous demandons qu'elles jouissent toutes des mêmes droits que les Moldo-Valaques. Parmi elles, il y en a une que nous signalerons spécialement aujourd'hui ; c'est la communauté arménienne. Ce n'est pas qu'elle ait plus de droits qu'une autre : il n'y a pas de plus et de moins en matière d'égalité civique ; mais elle a eu le bon esprit de plaider énergiquement sa propre cause, de ne pas se laisser oublier ; elle invoque elle-même, directement, l'appui sympathique de la presse française libérale. Ce sont là les raisons de notre préférence d'aujourd'hui. Il va sans dire que nos arguments et nos vœux s'appliquent à toutes les croyances, chrétiennes et non chrétiennes.

« Une feuille moldave, *Zimbru*, avait publié, il y a quelques temps, un article de l'archimandrite néophyte Scriban, où la communauté arménienne était vouée à la haine et au mépris. Cette injuste agression n'est pas